

Ю. В. Болтрик

СХІДНЕ КРИЛО КУРГАНІВ ЗОЛОТОГО ПОЯСУ СКІФІЇ (географічний аспект)

Статтю присвячено аналізу розміщення курганів скіфів V—IV ст. до н. е. в степовому просторі Дніпро-Молочанського межиріччя. Констатується, що саме в зоні найкращих пасовиськ цього регіону були зведені найбільші поховальні пам'ятки скіфської верхівки. Частина цих пам'яток маркує давні шляхи, їх перехрестя та місця переправ.

Ключові слова: кургани, поди, плавні, переправи, скіфи, шляхи.

Вислів «Золотий пояс Скіфії» останнім часом став менш вживаним, можливо, через те, що згасли приводи для його широкого використання — припинилися розкопки великих курганів скіфів. За цією сяючою фразою криються скупчення найбільших поховальних споруд скіфів, рознесених в зоні степу в обох напрямках від першорядної переправи Нижнього Дніпра (між Нікополем та Кам'янкою-Дніпровською). І хоч нових польових досліджень в цій смузі практично немає¹, пам'ятки Золотого поясу Скіфії залишаються в центрі уваги фахівців і інтерес до них не тане. Під східним крилом Золотого поясу Скіфії розуміємо лівобережну частину цього скупчення пам'яток, що, за фізико-географічним районуванням України, відповідає Дніпровсько-Молочанській степовій області та північній частині Присиваської рівнини.

Для курганів, зведених в цій смузі, особливо помітна чітка кореляція їх залежності від гарних пасовиськ та від інших принад оточуючого середовища на цих теренах або ж комунікатив-

них структур. І сама будівнича справа скіфів не була занадто обтяжливою для природою, ресурси отримувались без завдання тяжких наслідків для оточуючого степу, а збудовані кургани з часом ставали частиною і резерватами степової екологічної системи.

Географічна та екологічна характеристика регіону. Розміщення окремих насипів та курганних могильників в Дніпровсько-Молочанському межиріччі досить нерівномірне, що значною мірою зумовлене історико-географічними умовами. Регіон обіймає північно-східну частину Причорноморської низини, що охоплює ділянку степу, витягнуту з заходу на схід на 120—140 км, а з півночі на південь — на 80—90 км. З півночі та заходу регіон локалізує заплава Дніпра, на сході природним кордоном постає р. Молочна, південний же кордон проходить вздовж уступу Присиваської рівнини (зони сухих степів). За сучасним адміністративним поділом регіон охоплює Великопетиський, Верхньорогачицький, північну частину Каховського та Нижньосірогозький райони Херсонської області, західну частину Василівського, Кам'янсько-Дніпровський, Великобілозерський, Веселівський, Михайлівський та північно-західну частину Мелітопольського районів Запорізької області. Площа регіону сягає 11200 км².

Поверхня рівнинна, місцями майже пласка, лише в надрічкових зонах розчленована яругами та балками. Це найбільша в Україні ділянка території, що позбавлена зовнішнього виходу поверхневого стоку. Більшість курганних могильників тяжіють до краю тераси, що здіймається над заплавою Дніпра на 85—90 м. Значну частину курганів збудовано вздовж північного вододілу Білозерської балки, яка

1. Одне з небагатьох виключень складають багаторічні дослідження на Мамай-Горі, де переважають могили пересічних скіфів [Андрух, Тощев, 2012, с. 485—490] та, вірогідно, мешканців Кам'янського городища.

бере свій початок між с. Мала Білозерка та смт. Михайлівка; в її долину впадає 27 балок другого порядку [Хлоєва, 1962, с. 95]. Цією балкою тече однойменна річка, яка періодично пересихає [Хлоєва, 1962, с. 88], а при впадінні в р. Конку утворює Білозерський лиман чи озеро. На північ та захід від лиману знаходиться Кам'янське городище, на яке орієнтовані ланцюжки курганів північно-західної частини регіону (рис. 1).

На схилах долин Дніпра та Молочної близько до поверхні підходять вапняки, пісковики, мергелі, пісок [Жуковський, 1960, с. 63]. Брили вапняку та пісковіку давнє населення використовувало в спорудженні курганів (для закладів та крепід). Важливою особливістю регіону з точки зору будівництва підземних частин курганів виступають потужні шари червоно-бурих глин (15—25 м) та лесові породи (20—25 м) [Маринич та ін., 1982, с. 161]. Саме ці нашарування дозволяли будівничим занурюватись на значні глибини та вирубувати просторі підземні приміщення.

Клімат. Уявлення про клімат середини I тис. до н. е. досить суперечливі. Одні автори дотримуються гіпотези про поступове висихання степової смуги в ті часи, інші вказують на певну циклічність, причому протягом тривалих сухих чи вологих циклів могли відбуватись багаторазові ритмічні зміни короточасних сухих і вологих режимів. Палеогеографи відзначають особливу посушливість клімату на теренах сучасної України між 1004 та 996 рр. до н. е., що призвело до скорочення рівня стоку Дніпра більш ніж в чотири рази [Швец, 1978, с. 24—29]. Подібні природні явища не могли не викликати катастрофічних наслідків для традиційного комплексного землеробсько-скотарського господарства племен степової й частково лісостепової зон Східної Європи [Ромашко, 1986, с. 133—134]. Тобто, в першій половині I тис. до н. е. степи були мало придатні для функціонування господарчої системи кочових скіфів. Це й демонструє досить мала кількість пам'яток скіфської архаїки.

Наприкінці першої половини I тис. до н. е. відбувається пом'якшення клімату і він наближається до сучасного. Такого висновку дійшов В.П. Золотун, який з 1964 по 1981 рр. досліджував палеоґрунти під курганами, розкопувані в степу України [Золотун, 1974, с. 27; Золотун, Кухтеєва, 1986, с. 63]. Узагальнюючи дані археології, природничих наук та свідцтва античних авторів, М.М. Ієвлев запропонував модель еволюції кліматичних умов. За нею, в кінці VII — на початку IV ст. до н. е. клімат у Північному Причорномор'ї став вологішим, почалося поступове потепління. На IV — середину III ст. до н. е. припадає кліматичний оптимум, після чого знов настає період посухи [Ієвлев, 1997, с. 8]. Істотні зміни кліматичних умов степу в бік їх пом'якшення до початку V ст. до н. е.

призвели до поступового зростання населення [Полін, 1984, с. 28; Виноградов, 1996, с. 83].

У наш час степи Нижнього Дніпра в кліматичному відношенні характеризуються короткою та малосніжною зимою. Середньорічна температура тут сягає 8—9 °С. За спостереженнями останньої чверті XIX ст., в районі Кам'янського городища Дніпро замерзав 29.XII, а скресав 29.III, тобто, ріка біля 80 днів була закута кригою; 10—16 днів займали осінній та весняний льодоходи. Таким чином, 266 днів Дніпро був вільний від криги, а на понад два місяці відкривалась можливість безперешкодного перетину ріки [Максимович, 1901, приложение].

Поди. Оскільки південна частина Дніпровсько-Молочанського степу майже позбавлена зовнішнього виходу поверхневого водостоку, то найбільш показовою рисою цих ландшафтів є поди. Ця відмінність виділяє лівобережні степи Нижнього Дніпра з кола інших степових регіонів. Поди (або «чаплі» від турецького «болото») — це своєрідні природні блюдцеподібні пониження, що заповнювались дощовими і талими водами, а нетривалий час використовувались як пасовиська або сіножаті. Генеза подів степів Північного Причорномор'я з'ясована недостатньо. Їх походження пов'язують з цілою низкою чинників, а саме: впливом морфології території (наявністю безстічних знижень, слабкою ерозійною розчленованістю); присутністю реліктових западин різного походження, прикритих лесами (давні балки, яри, долини річок, лимани, морські затоки, карстові форми); наявністю лесоподібних сутлинків, що сприяють карстово-суфозійному процесу і просіданню.

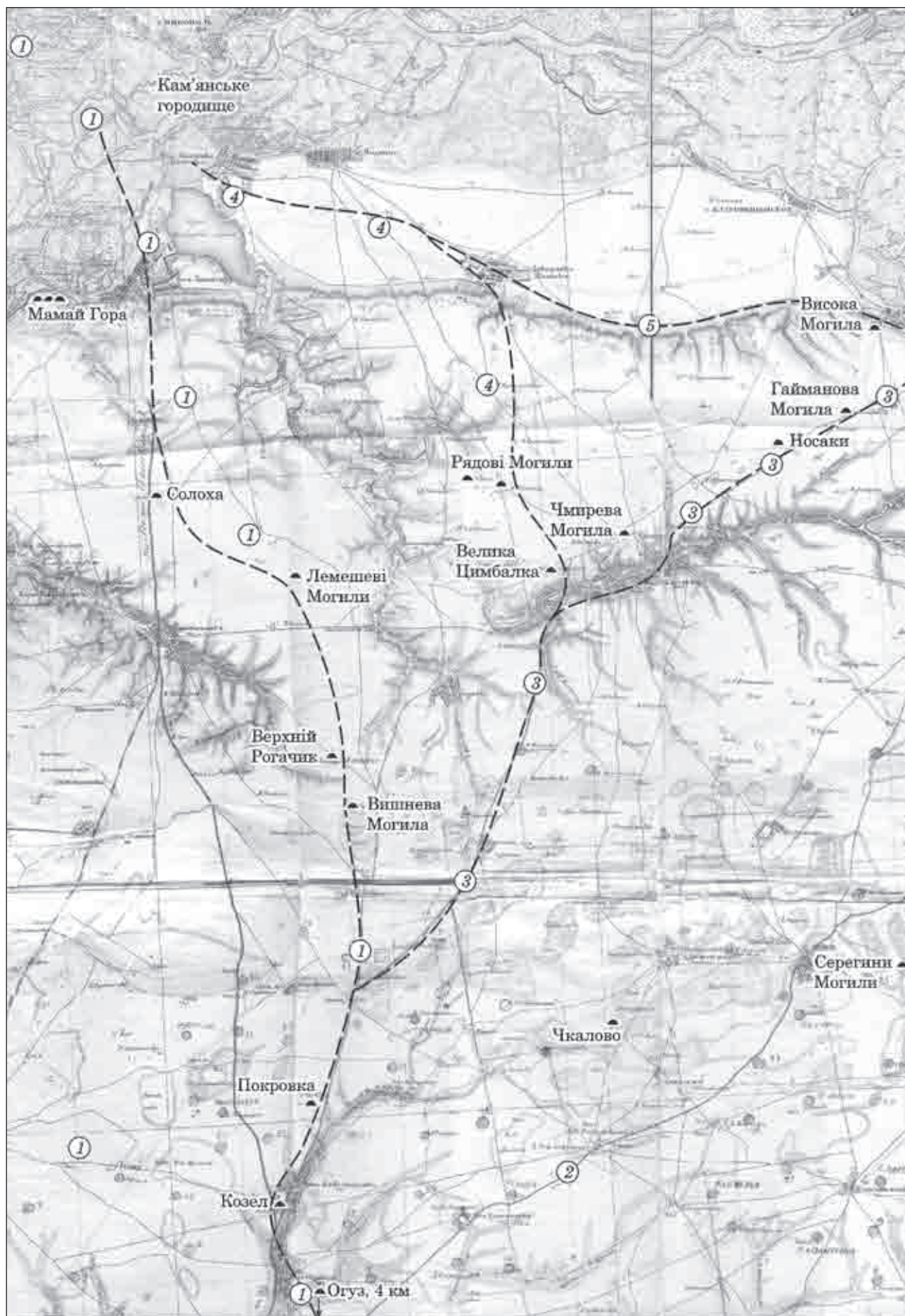
Поди зустрічаються великими групами по вододілах між верхів'ями Рогачицької та Білозерської балок з одного боку, та поміж верхів'ями Сірогозької та Велико-Утлюцької балок — з іншого (в районі сс. Корніївка, Піскошине, Менчикури, Веселе, Дем'янівка). Малі поди округлі, мають діаметр від 20 до 80 м. Із зростанням розмірів їх форма змінюється, вони набувають асиметричності¹.

Найбільші поди знаходяться на межі плато з верхньопліоценовою терасою [Никитин, 1967, с. 81], що є природним кордоном півдня Дніпровсько-Молочанського регіону. Велетенські поди є залишками давніх лиманів узбережжя верхньопліоценових басейнів, які давно відступили на південь. Ці поди мають круті схили (20—25 м) і відкриті в один бік — на південь [Никитин, 1967, с. 81]. Багато улоговин та балок закінчуються в таких подах.

Найбільшим з них є Агайманський під (Зелений під, Гайман-Долина, від турецького *hauwana* — «пасовисько для коней»). Це замкнуте пониження розміром 10 × 16 км, обмеже-

1. Поди зафіксовані та позначені на триверстових картах Генштабу Російської імперії, а найбільші з них вирізняються і зараз на космічних знімках.

не з заходу та півночі крутими схилами 10—14 м заввишки. Дно поду періодично затоплюється водою. У місці впадіння в нього Сірогозької балки знаходиться велике с. Фрунзе (був. Агаймани) Іванівського району Херсонської області. Ще століття тому в Агайманському поді існували зарості очерету та куги, а в окремі роки вода стояла тут протягом всього літа, хоч часом під висихав повністю¹.

Другим за розміром є Тимашівський під (8 × 12 км), що знаходиться на північ від верхів'я р. Тащенак та на 25—30 км західніше м. Молочанська. Безліч невеличких подів та їх назв зафіксовано на військовій топографічній карті початку ХХ ст., на південь від річок Рогачик та Білозерка. Поди разом із балками та річками є основними природними урочищами регіону, до яких тяжіють як окремі кургани, так і їх ансамблі.

Перш ніж перейти до розгляду топографії курганних могильників, зупинимося на екологічних особливостях регіону з точки зору потреб кочового господарства.

Північна частина Дніпровсько-Молочанської області, що обмежена з півдня долинами Білозерки та Рогачика, до трансформації в сучасні сільськогосподарські угіддя являла собою різнотравно — типчаково — ковилові степи. Нижче, на південь, знаходились типчаково — ковилові степи. Біопродуктивність типчаково — ковилових асоціацій була досить високою. В сприятливі роки врожай сухої маси трави з них сягає 20—25 центнерів з гектару, а в окремих випадках до 100 центнерів.

Один з перших українських агрономів-грунтознавців О.О. Ізмаїльський (1851—1914), який бачив Таврійський степ наприкінці ХІХ ст., застав частину його ще не розораною². Він зауважував, що первісний степ зі своєю рослинністю мав для регіону не менше значення, ніж те, що визнавалося тоді за лісами. О.О. Ізмаїльський наводить цікаві спостереження: «Настоящую же девственную степь, чтоб воспользоваться ею, как пастбищем, приходится предварительно выжигать. Девственная степь обладает совершенно иными свойствами, сравнительно с теперешнею. Она была не менее приспособлена к использованию выпадающих атмосферных осадков, чем лесная почва. В девственной степи все условия благоприятствовали, как и в лесу, задержанию влаги и сохранению ее от испарения» [Измаильский, 1937, с. 62]. Волога в

1. Саме в Агайманському поді 1876 р. було вбито останнього дикого коня — тарпана [Falz-Fein, 1900, s. 101—104].

2. Прикметно, що О. Ізмаїльському, як відомому вченому, Петровська землеробська і лісова Академія (Москва) пропонувала кафедру, але влада не допустила цього. І з 1902 р. він стає головним керуючим маєтками графа О.О. Мордвінова (молодшого).

Рис. 1. Стародавні шляхи й розкопані кургани на трьохверстовій карті [Карта ... XXVIII—XXIX-13]: 1 — Транскіфський (Пантікапейський) і вірогідне місце перетину заплави Дніпра й Конки; 2 — Муравський (Херсонський); 3 — Старий Чумацький (Кримський); 4 — відгалуження Транскіфського (Пантікапейського) шляху, що з'єднувало Кам'янське городище з курганом Велика Цимбалка; 5 — від Кам'янського городища на Молочну й Приазов'я

степоу зберігалась завдяки так званій «степовій повстині». Остання утворювалась в цілих умовах під травою на поверхні ґрунту. За даними ґрунтознавців, степова повстина може досягати 10—15 тонн на гектар та затримувати до 300—750 кг/га різних хімічних елементів [Ковда, 1973, с. 271]. Все це свідчить про те, що свого часу степи регіону були розкішними пасовиськами, які дозволяли ледве не весь рік утримувати худобу на паші. Тут доречно зауважити про взаємозалежність зони найбільших курганів східного крила золотого поясу, які займають північно-західну частину регіону та смуги найбагатших пасовищ Дніпровсько-Молочанської області.

Плавні. Особливу цінність пасовиськам регіону для номадів надавала близькість їх розташування до Дніпровських плавнів. Це низинні, більшою частиною заболочені, а місцями вкриті листяним лісом, очеретом і рогузом ділянки спільної заплави Дніпра та Конки, які щорічно затоплювались під час повені. Зона плавнів спускалась до самого гирла Дніпра. Найбільш величними були плавні р. Конки та р. Базавлуку, що мали з Дніпром спільну заплаву, яка простягалась понад 64 км та сягала 21 км ширини. Вони називались Великим лугом¹ та були улюбленим місцем для полювання та пасовищем для табунів козацьких коней, оскільки розкішна трава на лугових ділянках залишалась смарагдово-зеленою у найсильніші посухи. Деякі інші розміри Великого Лугу знаходимо у В. Павловича — ширина 18, а довжина 40 верст [Павлович, 1862, с. 43]. Ці розбіжності, можливо, пояснюються неоднаковим уявленням про західну межу Великого Лугу та початок Великої Плавні у різні часи.

За екологічними особливостями рослинність Дніпровської заплави знавець флори півдня України І.К. Пачоский поділяв на одинадцять типів — від рослинності берегової смуги, луків, боліт до дубових гаїв на пасовиськах заплави з асоціаціями чорної вільхи, інколи й сосни [Пачоский, 1915, с. 78—82]. Тобто, підзона плавнів була своєрідною самодостатньою країною в зоні степу. На підтвердження цього може слугувати й опис цих місць, залишений Д.І. Яворницьким: *«из всех плавен в особенноти знаменита была плавня Великий Луг, начинавшаяся у левого берега Днепра, против острова Хортицы, и кончавшаяся, на протяжении около 100 верст, на том же берегу, вниз по Днепру, против урочища Паливищины, выше Рога Микитина»*. Це місце, оспіване та прославлене запоріжцями: «Січ-мати, а Великий Луг-батько», було на устах кожного з них [Яворницький, 1990, с. 55]. Плавні, у разі небезпеки, слугували надійним захистом і відгороджували цю

місцевість від оточуючого степового простору щільним та високим очеретом, силою великих та малих озер, лиманів, заток, річок. До того ж, саме річище Дніпра, не кажучи про безліч невеликих проток, часто було завалене корчами та деревами [Яворницький, 1990, с. 56]. Цілком вірогідно, що в плавнях постійно перебувала якась частина населення, оскільки там було досить багато підвищених місць².

Окрім пасовищ, місцевостей для полювання та захисту від ворогів і негоди, для тубільного населення плавні були ще й суттєвим джерелом деревини. На початок ХХ ст., лісистість басейну Дніпра в межах Таврійської губернії складала 6 % від всієї території, тоді як в Херсонській — 1,9 %, Катеринославській — 2 %. Подібна лісистість Дніпра спостерігалась лише в зоні лісостепу на Полтавщині — 5,9 % [Максимович, 1901, карта 8]. В плавнях росли тополя, дуб, верба, берест, різні чагарники [Флоровский, 1950, с. 7]. На схилах високих берегів Дніпра, крім вже згаданих порід дерев, росли груші, вишняки, глід, терен, калина, ожина, дикий виноград, дикий мигдаль та багато інших корисних рослин [Пачоский, 1915, с. 94—95]. Про степову рівнину, якою ліси тяглися лише вздовж берегів річок повідомляє Геродот [Herod., IV, 19, 23, 47] та зазначає, що Борисфен надає чудові пасовиська для свійської худоби, а врожаї на його берегах бувають прегарні, і де не сіють — росте надзвичайно густа трава [Herod., IV, 53].

Особливості розташування курганів в степу, їх тяжіння до степових підвищень та місць, «де степи пересікаються значними та глибокими балками, особливо біля річок», були помічені військовим географом ще в середині минулого сторіччя [Шмидт, 1863, с. 865—871]. В сімдесяті роки минулого сторіччя було поставлено питання про взаємозв'язок курганної групи та ландшафту [Чернощицкий, 1980, с. 176—180]. Принципам розміщення курганних могильників в залежності від екологічних факторів присвячена наша з В.В. Отрощенко стаття [Отрощенко, Болтрик, 1982]. Ідею про кореляцію курганів та вододілів і прокладених по ним давніх шляхів було розвинуто у серію моїх робіт [Болтрик, 1990; 2003].

У межиріччі Білозерки та Рогачика знаходиться велика курганна група (до 70 насипів) в коло кургану Солоха та ряд менших груп, що тяжіють до заплави Дніпра, і таких, що практично підступають до меж Кам'янського городища. На 1995 р. тут досліджено 40 курганів. Всі ці групи курганів розміщувались на ґрун-

2. Найвищим підняттям рельєфу в межах річища були Великі кучугури (24 м над рівнем води). До утворення Каховського водосховища підвищення були заселені. Навіть після підняття води до початку 1960-х рр. існувало вісім острівних утворень, довжиною від 3 до 1 км, що з часом частково зникли внаслідок інтенсивного розмиву [Орлов, Хижняк, 1965, с. 137].

1. За винятком окремих ділянок, Великий Луг було затоплено водами Каховського водосховища у 1955—1957 рр.

тах, що сформувались під різнотравно-типчакково-ковилковими степами, які свого часу були найкращими пасовиськами. Тобто, кургани скіфської соціальної верхівки будували на щонайліпших пасовищах. Всього в смузі різнотравно-типчакково-ковилкових степів, а це 17 % площі регіону, зосереджено 160 досліджених насипів. Тоді як на інші 83 % Дніпровсько-Молочанського межиріччя припадає 189 досліджених скіфських курганів.

На південь від р. Білозерки, в смузі потенційно гарних пасовиськ (колишніх типчакково-ковилкових асоціацій), досліджено вісім великих та малих курганних груп, що нараховують близько сотні курганів. Найбільшою є низка курганних груп, яку ми назвали Рогачицьким курганним полем, де досліджено 50 курганів, в тому числі й курган Верхній Рогачик [Болтрик, Фіалко, 2007]. Насипи цієї групи починалися за декілька кілометрів від верхів'я балки Рогачик та тяглися у степ на 8 км у південно-східному напрямку.

Масив скіфських курганів Дніпровсько-Молочанської степової області є найбільш вивченим в Північному Причорномор'ї. Ця обставина дозволяє з великою мірою вірогідності простежити закономірності розташування курганів та, в свою чергу, судити про демографічне навантаження на цю територію в скіфський час. Найбільша кількість курганів (121) припадає на межиріччя Конки (тепер лівий берег Каховського водосховища) та Білозерки. Розташовані по вододілу та краю Білозерської надзаплавної тераси, окремі кургани та їх групи тягнуться на схід від Кам'янського городища. Дослідженими тут є групи курганів біля м. Кам'янка-Дніпровська, Рядові Могили, група Цимбалки, група Орла та Чмиревої Могили, біля с. Заповітне (колишній радгосп «Степовий»), на землях колишнього радгоспу ім. Суворова (північний схід земель с. Велика Білозерка), в урочищі Носаки, групи Гайманової та Плоскої могил, курган Семикіна Могила біля с. Орлянка.

Територіально до курганів Конко-Білозерського межиріччя тяжіють два великі курганні могильники. Вони розташовані на краю лівобережного надзаплавного плато та відрізані від степу мереживом прирічкових балок та ярів. Це групи біля м. Дніпрорудного (10 курганів) та біля с. Златопіль (19 курганів). Зі сходу до цих могильників прилягають два кургани біля с. Скельки, курган біля м. Василівка. З південного сходу з Конко-Білозерськими курганами межує група Казенної Могили, яка була розташована між балками Відножена та Шмалькова, що є правими притоками р. Белозерки. За 5 км на південь від Рогачицького курганного поля (біля с. Добровольчеське) знаходиться окремий курган з незначним насипом — типовий для «відкритого степу». Ряд невеликих груп курганів досліджено в степу, на південь

від с. Велика Білозерка, що на 21 км простяглися вздовж однойменної річки. Тут з 1975 по 1979 рр. було досліджено 20 курганів, серед яких і Сахнова Могила, і курган № 30, з якого походить парадний меч в золотих піхвах [Отрошенко, 1984].

На південь від Рогачицького курганного поля знаходиться ще одне скупчення курганів, що тяжіє вже до басейну Сірогозької балки, де досліджено 18 курганів. Окрім того, значна частина курганів тут зазнала хижацьких розкопок у 1901—1902 рр., коли сірогозькі кургани охопила «золота лихоманка», породжена знахідками в дромосі Огузу та Дієвому кургані.

На лівому боці Сірогозької балки, в групі Огузу—Дієва кургану, досліджено сім насипів, на правому — чотири, серед них і курган Козел. Досліджені в 1978 та 1981 рр. Запорізькою експедицією сім курганів біля сс. Чкалово та Корніївка також слід зберегти до басейну Сірогозької балки, оскільки вони знаходяться в безпосередній близькості від її верхів'я (в смузі водозбору цього басейну). На захід від Сірогозької балки у відкритому степу скіфські кургани невідомі. З одного боку, в цій місцевості не велись дослідження, з іншого — кургани тут трапляються рідко, та й ті поодинокі, а насипи їх невисокі.

Із наближенням до заплави Дніпра кількість курганів помітно зростає, вони концентруються вздовж краю надзаплавного плато та по вододілах балок, що ріжуть це плато. Цікавою є й та обставина, що в цій зоні концентруються скіфські поховання, які були впущені до насипів доби бронзи. В порівнянні з іншими ділянками Дніпровсько-Молочанського межиріччя, ділянки берега від гирла р. Рогачик до м. Каховки досліджено частково, хоча тут відомо 88 курганів (в 16 випадках скіфи використали насипи своїх попередників), розкопаних біля сс. Первомаївка, Мала Лепетиха, Братолюбівка, Софіївка та Любимівка. Слід зауважити, що головна частина Любимівської курганної групи була розташована безпосередньо над заплавою.

На схід від Сірогозької балки у відкритому степу курганів немає, лише у верхів'ях невеликих степових річок, що впадають в Азовське море, Запорізькою та Приазовською експедиціями ІА АН України досліджено по два насипи біля с. Білорецьке Веселівського р-ну та Високе Мелітопольського р-ну. Цим курганам, що утворюють невеликі групи, притаманні малі насипи. Проте з наближенням до р. Молочної насипи курганів стають дедалі більшими, а самі групи курганів більш чисельними. Так в межиріччі Молочної та її притоку Тащенака, а також вздовж правого берега останнього досліджено 14 курганів. Серед них: Шульгівка, Тащенак та Мелітопольський курган, а також досліджені Приазовською експедицією кургани біля сіл Ново-Миколаївка, Удачне, Долинське

та Нове Мелітопольського району [Болтрик, Фіалко, 2010, с. 220—256; 2011, с. 127—174].

На північ від цих пам'яток знаходиться зона, позбавлена скіфських курганів з традиційними поховальними спорудами. Але ознаки їх перебування тут фіксуються дивними спорудами скіфів, що впущені в кургани доби пізньої бронзи та мають вигляд похилих підземних лазів або нір [Болтрик та ін., 1976, с. 307; Рассамкин, 1992, с. 82; Болтрик, 2007, с. 250—257; 2007а, с. 53—56]. Смугою ця зона тягнеться від Тимошівського поду на заході до заплави Молочної на сході.

У верхній та середній течії р. Молочної по краю надзаплавної тераси правого берега фіксуються окремі невеликі кургани та декілька скіфських впускних могил до курганів доби бронзи [Рассамкин, 1989, с. 130]. На ділянці від м. Токмак до с. Новопилипівка зараз відомо 8 курганів, серед яких найбільш знані кургани радгоспу Аккермень¹ та поховання в кургані 2 біля с. Троїцьке.

З наведеного огляду курганних пам'яток Дніпровсько-Молочанської степової області видно, що концентрація їх зростає при наближенні до зон з підвищеною кількістю вологи, якими є заплава Дніпра та невеликі степові річки, що періодично обводнюються. Свого часу, з огляду на освоєння степового простору в різні часи, весь регіон лівобережжя Нижнього Дніпра було розбито на чотири зони в залежності від віддаленості курганів від заплав річок та балок [Отрощенко, Болтрик, 1982, с. 38—39].

Перша зона репрезентована річковими заплавами, друга — це смуга степу, що безпосередньо підходить до заплав, третя охоплює степові межиріччя, тобто смуги вододілів, відокремлені від води на 3—7 км; четверта — це зона «відкритого степу», віддалена від річок та балок на відстань більш ніж 10 км. При підрахунку розподілу курганів всіх епох по зонах, з'ясовано, що скіфські насипи домінували в другій та третій зонах, і становили відповідно 48,4 та 61,1 % від загальної кількості курганів у кожній зоні.

Розглянемо розподіл курганів V—IV ст. до н. е. по запропонованим зонам з урахуванням поставленої мети — аналізу топографії їх розміщення. Так, на другу зону, що відповідає Придніпровському надзаплавному плато (відстань від долини 1—5 км), припадає 108 курганів, які складають 35,07 % від загальної кількості скіфських курганів цього регіону. В третій зоні, до якої належать всі вищезгадані межиріччя, нараховується 164 кургани або 53,24 %. На частку четвертої зони, тобто зони позбавленої стоків з поверхні чи «відкритого степу», припадає 28 курганів (9,09 %), втім, деякі кургани знаходяться в зонах, що межують з великими або

малими подами. Частка ж заплави Молочної в загальному масиві пам'яток становить лише 2,6 % або 8 курганів. Звичайно, в залежності від подальших досліджень, співвідношення курганів в різних топографічних зонах буде змінюватись, але ці зміни будуть коливатись в межах декількох відсотків в той чи інший бік, і можна впевнено стверджувати, що тенденція домінування курганів скіфів в третій групі безумовно збережеться.

Пасовиська були звичайно пов'язані з місцями водопою. Це були річка чи плесо в степовій балці, що збереглося після весняної повені, чи криниця². Безперечно, скіфи споруджували колодязі, і це до певної міри пояснює наявність глибоких вхідних ям та катакомб в їхніх поховальних звичаях — суспільство володіло технологією, яку використовувало в різних сферах свого життя. Але все ж таки треба зазначити, що більшість місць водопою, скоріш за все, знаходилась в долинах річок та балок, а не в степу, на що вказує топографія курганних могильників, які виникали поблизу місць тривалих стоянок.

Локалізація курганів біля води обумовлена й тією обставиною, що більшість курганів були складені з плит дерну або глейстих вальків, які підвозилися з заплавних луків чи зволжених низин. А оскільки обсяг великих скіфських курганів становить в середньому 10 тис. м³, а деяких з них, як от, наприклад, насип Огузу — 117 тис. м³, стає зрозумілим їх кореляція зі зволженими зонами. Ця залежність добре відображена у таблиці, яка демонструє, що найбільші кургани зведені на відстані не більше за 6,5 км від води, а в середньому вони знаходяться в трикілометровій смузі. А чим менші розміри насипу, тим далі в степу розташовані кургани. Однак, де б вони не знаходились — на вододілах поруч зі зволженими зонами, чи у відкритому степу — можна впевнено відзначити, що скіфи свідомо обирали для спорудження курганів ландшафтні домінанти, які відокремлювали насип від поверхні степу, підводячи його, так би мовити, на лінію обриву, тобто в зону найкращого зорового сприйняття.

Підсумовуючи, можна констатувати таку залежність: чим кращі ґрунти та, відповідно, пасовища на них, тим більше курганів і вище кількість пам'яток соціальної еліти. На тих ділянках степу, які практично позбавлені курганів, домінують солонцюваті чорноземи на щільних глинах, що безумовно погіршувало якість пасовиська [Карта ґрунтів].

Отже, скіфські кургани будували на найбільш підвищених місцях в 2—10 км від зволжених зон (річкових заплав, степових балок і т. п.). Тяжіння курганів до зон підвищеної

1. Пізніша назва «Еліта», а реально це вже кургани заплави лівого берега р. Молочної поблизу с. Новопилипівка.

2. Букейхан А.Н. повідомляв, що казахи-кочовики рили на пасовиськах колодязі глибиною до 80 м, звідки добували воду 5—10-відерними мішками [Букейхан, 1927, с. 67].

вологості в сухому степу пояснюється тим, що, зазвичай, ці зони слугували джерелом матеріалу для зведення насипів курганів. В долинах невеликих степових річок будівничі курганів вирізали блоки дерену, з яких згодом склали насипи курганів. Досить часто кургани розміщували біля місць переправ, давніх шляхів та їх перехресть.

Переправи. Хоча Дніпровсько-Молочанська степова область з півночі й заходу була обмежена спільною заплавою Дніпра та Конки, повністю відрізаною від степів Правобережжя її вважати не можна. Комунікативні можливості зберігались завдяки низці бродів та перевозів. До питання бродів через ріки Північного Причорномор'я звертався Є.В. Черненко, аналізуючи перепони на шляху військ Дарія [Черненко, 1984, с. 77—79]. Заперечуючи йому й відстоюючи ідею «короткої» версії походу Дарія, С.В. Полін стверджує, що на Нижньому Дніпрі переправи являли собою перевози, а не броди [Полін, 1994, с. 88]. Імовірно, це слушна думка, проте, зважаючи на ретельну інформацію М.І. Максимовича стосовно мілин Нижнього Дніпра, слід визнати, що завдяки особливостям мандруючого річища можливостей для бродів через головне русло було достатньо. Наявність зручних місць для бродів демонструють і «Подробные планы участка реки Днепра от Александровска до лимана» [1886, л. 9, 14]. На час їх складання військовими топографами найбільш мілкою частиною русла нижньої ділянки Дніпра був широкий Анастасіївський переказ між сучасними селами Золота Балка та Михайлівка. Тут русло робило коліно, внаслідок чого утворювалась мілина шириною 150—200 м та близько 1,5 км довжиною, в цьому місці глибина коливалась від 0,2 до 1,2 м, причому переважали глибини менша за 1 м. Головна незручність полягала в довжині броду, оскільки переходити річку треба було не впоперек, а майже вздовж, вода доходила до рослій людині до поясу, і лише в окремих місцях до грудей. Археологічними реперами цієї мілини на лівому березі є кургани та поселення між Малою Лепетихою та Первомаївкою, а в глибині степу своєрідними маяками виступали кургани біля с. Кожум'яки. На протилежному березі між верхів'ями Золотої та Дурної Балок знаходиться відома група Рядових курганів [Полін, 2014]. Виходячи з цих же планів, дуже схожий брід існував і біля м. Берислава (Таванська переправа), але внаслідок чи природного, чи антропогенного втручання від нього залишилась лише система мілин, розірвана двома глибокими (до 5 м) каналами. Існування бродів в плавневій частині Дніпра відбилися і в місцевій топоніміці. О.С. Стрижак наводить три топоніми «брід», зафіксовані в плавнях біля Ушкалки та Великої Знам'янки [Стрижак 1967, с. 36, 37]. Зауважимо, що водні перешкоди зручно долати взимку, по кризі [Herod., IV,

Залежність розмірів курганів від відстані до зволожених зон

Назва кургану	Висота, м	Відстань від води, км
Огуз	21,0	2,8
Козел	14,0	0,6
Солоха	18,0	6,5
Велика Цимбалка	15,0	1,5
Верхній Рогачик	11,0	4,0
Лемешева Могила	8,5	5,0
Гайманова Могила	8,0	6,0
Чмирева Могила	8,0	1,7
Братолобівка	7,0	10,0
Плоска Могила	5,3	5,0
Вишнева Могила	5,0	9,0
Первомаївка III, к. 7	4,7	6,0—7,0
Ташенак	4,7	4,5
Мелітопольський курган	4,5	4,0
Шульгівка	4,3	0,6
Кутареві Могили к. 2	4,2	2,0
Велика Білозірка, к. 1, р-п «Правда»	3,8	8,0
Балки, уроч. Носаки	3,0—5,0	6,0
Ілліїнка, к. 4	2,3	5,5
Камишанка II, к. 1	2,0	8,0
група Верхнього Рогачика	0,5—0,6	5,0
Велика Білозірка, к. 13, р-п «Ватутіна»	0,7	14,0
Новоолександрівка, к. 1	1,6	25,0

28]¹, або ж в середині літа, коли суттєво падає рівень води. В інший час переправи потребують допоміжних засобів. На жаль, для степової частини Дніпра ми не маємо прямих свідчень про наявність човнів у населення скіфського часу, проте, оскільки вони були зафіксовані в зоні середньої течії цієї ріки [Бессонова, 1986, с. 151], сумніватись в цьому не доводиться. Побічну інформацію про існування човнів та невеликих суден на ріках Надчорномор'я за доби бронзи та заліза надають їх моделі та зображення [Шаповалов, 1997, с. 36—56]. Для Нижнього Дніпра Д.І. Яворницький називає шість історично відомих бродів та переправ. Це Микитинська або Кам'яно-Затонська, Білозірська, Рогачицька, Носоківська² (проти острова Носоківка), Кам'янська, проти місця, де була Кам'янська Січ, та Таванська³ чи Кизикерменська [Яворницький, 1990, с. 69].

1. Докладнішу добірку свідочств з цього приводу наводить М.Ф. Федосеев [Федосеев, 1997, с. 109].

2. Цей острів, який знаходився навпроти с. Каїри, згадується Г. Бопланом, а переправа характеризується як дуже незручна, бо довга та йде через очерет [Боплан, 1990, с. 42, 43].

3. Таванську переправу Г. Боплан називає найкращою, тому що тут лише дві річки Конка та Дніпро, останній треба долати вплав [Боплан, 1990, с. 43].

Одну з найдавніших переправ на Нижньому Дніпрі, на нашу думку, контролювало розташоване на правому березі відоме Михайлівське поселення з кам'яними фортифікаційними спорудами доби міді [Лагодовська, Шапошникова, Макаревич, 1962; Шапошникова, 1985, с. 340—342]. Локалізації цієї багатошарової пам'ятки відповідає Сергіївський переказ на Дніпрі довжиною біля 260 м та глибиною біля 1,4 м [Максимович, 1901, приложение с. 104]. Зважаючи на значну кількість археологічних пам'яток різного, а зокрема і скіфського, часу, що концентруються в цьому місці по обидва береги [Ратнер, 1984, с. 28, 62—65; Лагодовская, Сымонович, 1973, с. 235; Евдокимов, Данилко, 1996, с. 38—40], є підстави вважати, що переправа існувала тут протягом тривалого часу. На ділянці від Хортиці до рівня Кам'янки-Дніпровської — Нікополя, крім піщаних переказів-мілин, існувало декілька забор (кам'яних гряд, що перетинали русло ріки впоперек) [Максимович, 1901, приложение, с. 98—99]. Старі карти вказують на наявність шляхів сполучення через Великий Луг, між лівобережним с. Скельки та Біленьким і Лисою (Білою) Горою на правому березі. Тут для перетинання Дніпра використовували місця забор та переказів, де глибина ріки сягала лише одного метра. У 1909 р. рівень Дніпра на ділянці від порогів до Нікополя настільки впав, що «*обнажились старые мели и перекасть*» [Спутник ..., 1910, с. 89], а їх М. Максимович нараховує від Нікополя до Каховки 23, з середньою глибиною від 0,9 до 1,3 м. Вони також слугували в давні часи своєрідними мостами [Максимович, 1901, приложение, с. 98—106]. Більшість з цих переправ, чи точніше місць потенційних переправ, мала локальне значення. Хоча не виключено, що згодом ґрунтовне дослідження взаємозалежності мілин та скупчень археологічних пам'яток відкоригує цю думку. У будь-якому випадку кількість пізньоскіфських городищ, що співвідноситься з кількістю мілин біля місць їх розташування, свідчить про невідповідність трьох пар укріплень на протилежних берегах. Маємо на увазі розташування одне проти одного Гаврилівського та Великолепетиського, Консулівського та Горностаївського, Червономайського та Каїрського городищ.

Проте значення двох переправ — Микитинської та Кизикерменської — буде домінувати поза всяким сумнівом (власне, зручність та потребу перетину Дніпра саме в цих місцях підтвердив час. Тут виникли міста — «партнери»: Нікополь — Кам'янка-Дніпровська та Берислав — Каховка). Особливо це стосується першої пари з них. Для скіфського часу та й для середньовіччя, вона була найважливішою, про що свідчить розташування біля неї як Кам'янського городища, так і згодом козацьких Січей. Можливо, зручність саме цього місця для перетину великої ріки, окрім географічних

чинників, було зумовлене ще й топографічними факторами. Йдеться про ту обставину, що навпроти Кам'янського городища на відрізку в 2 км існувало три перекази: Кам'янський (довжина біля 600 м, глибина 1,2 м), Нижньо-Кам'янський (довжина 500 м, глибина 1,2 м) та Британський (поблизу о-ва Британ, довжина 300 м, глибина 1,1 м). Безумовно, течія Дніпра переміщувала ці перекази, змінювала їх параметри, навіть їх кількість, але можливість переходу біля Микитинського Рогу залишалась. Поруч з Микитинським бродом існував і Білозерський або Капулівський (не виключено, що це могли бути і два різні броди). Це місце знаходилось на 8 км нижче за течією від Британського переказу біля Ракового острова. Там зафіксовано два перекази довжиною приблизно 250 м та глибиною 1,2 м. Археологічно прив'язкою до цього місця може виступати Капулівський вузол поселень та городища на правому березі [Плешивенко, 1999, с. 118—121; 1999а, с. 204—206; Фатеев, 2002, с. 173—193; 2004, с. 255—261; 2009, с. 284—303; Болтрик, 2004, с. 17—20], в створі якого знаходиться курган Чортомлик, а лівобережними реперами виступають кургани Великої Знам'янки, Солоха та Лемешеві Могили. Себто, існувала можливість переходу через Дніпро, минаючи Кам'янське городище.

Сполучення через брід, глибина якого дорівнювала 3—3,5 фути (тобто близько 1 м), було цілком можливим. Такий брід вершник міг здолати, не змочивши ніг [Максимович, 1901, с. 33]. А за нормами Російської армії початку ХХ ст. для переправи піхоти глибина броду мала бути не більше 3 футів (хоча були приклади переправ через більш глибокі броди), для кавалерії 4 фути, а для артилерії 2 фути [Крюков, 1909, с. 219]. Не виключаємо, що головні Дніпровські броди могли бути поліпшені за рахунок укладання фашин та каміння, як це робили пізніше [Крюков, 1909, с. 219].

Альтернативою броду могла бути переправа вплава за допомогою підручних засобів [Боплан, 1990, с. 65—66; Черненко, 1984, с. 76, рис. 31].

Кочовики для переправ використовували бурдюки та човни зі шкір тварин (биків, верблюдів), плоти та мости з очерету чи міст зі скріплених та завантажених камінням возів [Ивлев, Ивлев, 1995, с. 32—34; Тортика, 1999, с. 32—42]. Причому, підйомна сила бурдюка зі шкіри вола сягає 20—25 пудів, а пліт з чотирьох кінських бурдюків перевозить до 18 чоловік [Крюков, 1909, с. 151—153]. Проте, ці засоби були потрібні під час переправ війська або великої маси людей. В повсякденних же ситуаціях користувалися човнами чи плотами, що їх надавало тубільне населення, яке мешкало біля місць перевозів.

Біля місць давніх переправ Нижнього Дніпра досить несподівану і цікаву ситуацію вимальовують насипи семиметрових курганів. На ділянці нижче порогів такі насипи розташо-

вані в смузі 3—20 км від заплави вздовж лівого берега. Цей ряд утворюють: Мордвинівські кургани біля Зеленої долини, вони тяжіють до Таванської переправи, Братолюбівський схоже був пов'язаний з Каїрською переправою (та шляхом до Криму, що оминав верхів'я лівобережних балок), курган Мала Лепетиха знаходиться неподалік виходу з Анастасіївського перекаату, а курган біля Великої Знам'янки¹ (розкопки Д.Я. Самоквасова 1884 р.) кореспондується з декількома близько розташованими один до одного перекаатами нижче Микитинського Рогу². В районі порогів та над ними, але вже на правому березі, цей ряд продовжують кургани Башмачка та Близнець II, що також можуть бути пов'язаними з місцями вірогідних переправ (відповідно Будило-Таволжанська та Кодацька переправи). В цьому ряді курганів можна вбачати могили «господарів — доглядачів» переправ, або ж лідерів угруповань, що контролювали місця бродів та переправ. А оскільки ці поховальні пам'ятки належать до більш раннього хронологічного горизонту (V — перша половина IV ст. до н. е.), вірогідно, їх слід пов'язувати з доатеевським часом чи початком правління цього царя — довгожителю. Відсутність же елітних могил більш пізнього часу біля переправ (виключення складають хіба що Мордвинівські кургани) дотичним чином свідчить про посилення владної вертикалі і переходу контролю над переправами до авторитарного центру.

Проведений огляд дозволяє зробити висновок, що місця вірогідних давніх переправ фіксуються наявністю мілин та перекаатів в руслі ріки та відповідних структур на берегах, якими були залишки поселень, траси давніх шляхів, що фіксуються ланцюжками курганів, а в подекуди концентрацією випадкових знахідок артефактів.

Шляхи та кургани. Взаємозв'язок переправ, торгових шляхів з місцями поховань важливих для соціуму небіжчиків відзначають вже з кіммерійського часу [Бокий, Горбул, Отрощенко, 1991, с. 179—180, рис. 4]. Продовження цієї традиції наочно демонструють і найбільш ранні для Нижнього Дніпра кургани скіфів: Завадські Могили на правому березі і кургани Великої Знам'янки — на лівому. Свого часу я помітив, що всі найбільші кургани Скіфії знаходяться на одній лінії, орієнтованій в субмеридіональному напрямку. На більш ніж стокілометровому відтинку знаходяться найвеличніші кургани: Огуз, Козел, Солоха, Чор-

томлик та дещо віднесений на схід від цієї вісі по вододілу Олександрополь [Болтрик, 1981, с. 59—60; 1987, с. 3—5; 1990, с. 30—44]. На невідповідність цього ряду вказує те, що у смугу його перетину заплави Дніпра потрапляють Кам'янське та Капулівське городища (поруч з якими, відповідно, знаходились кургани Великої Знам'янки та Завадські Могили), населення яких контролювало й обслуговувало давні броди біля Микитинської переправи (рис. 2). При описі Чортomla І.Є. Забелін згадує чумацький шлях з Криму до м. Крюкова³, що проходив поруч з курганом [ДГС, 1872, с. 74—75]. А на лівобережний ряд курганів, що йде на південь з району Кам'янського городища, майже накладається один з варіантів давньоруського Солоного шляху, яким згодом чумацькі валки возили сіль з берегів Сивашу [Кудряшов, 1948, с. 106]. Інше відгалуження Солоного шляху йшло вниз вздовж лівого берега Дніпра до Каховки⁴, а звідти через Чорну Долину степом на Перекоп [Кудряшов, 1948, с. 106]. Біля Чорної Долини перехрещувались торговельні шляхи, що вели з Криму на Правобережжя та з берегів Чорного моря до Великого Лугу. Тут на довгий та прямолінійний ланцюг курганів, зображений на трьохверстовій карті, що йшов від с. Красне на березі Джарилгацької затоки та сягав північного краю Нової Каховки, звернула увагу Т.М. Смекалова [Смекалова, 2009, с. 53—56, рис. 4]. Ці кургани тяжіли до давно пересохлого річища Дніпра, вздовж північної частини якого проклали трасу Північно-Кримського каналу. Київські археологи, що свого часу працювали в зоні меліоративних будов, на власні очі бачили це протяжне пониження західним краєм якого були Олешківські піски. І саме в їх середовищі (один з авторів ідеї — В.В. Отрощенко), виник вагомих аргумент на користь пересохлого річища та курганів вздовж нього, оскільки низка насипів білозерської культури та поховання кіммерійців тягнуться вздовж лівого берегу Дніпра на ділянці від Балок до Каховки, а потім кургани наче відступають від ріки і через Чернянку, Брильовку прямують в бік Скадовська.

Інше роздоріжжя в центрі лівобережного степу позначав гігантський насип Огузу. Свого часу я прив'язував цей поховальний комплекс

3. Нині це правобережна частина м. Кременчук.

4. Цей варіант шляху простежується, як мінімум з білозерського часу [Отрощенко, 1986, с. 147]. Можливо, саме тому раніше кургани скіфів Нижнього Дніпра (Велика Знам'янка та Мала Лепетиха) розташовані вздовж цієї траси. Вірогідно ще в V ст. до н. е. значення цієї дороги було досить великим, оскільки виводила вона до перевозу Каховка—Берислав (Таванської або Кизикерменської в період середньовіччя), а звідти до Ольвії. Друга гілка, через Чорну Долину, вела до Ягорлицького поселення, що, можливо, до виникнення Кам'янського городища було провідним ремісничим центром Придніпровської Скіфії.

1. Цей курган, зважаючи на час його зведення і, вірогідно, інші вимоги до обсягів поховальної споруди (найбільший насип для свого часу), може бути пов'язаний вже з рівнем царя, хоча і цар, окрім всього іншого, міг контролювати переправу.

2. Схоже, що топонім Чорна долина пов'язаний з сусіднім середньовічним Чорним шляхом, що проходив з Перекопу в бік Таванської переправи.

Рис. 2. Фрагмент листа німецької військової карти з позначеним шляхом через заплаву Дніпра й Конки: переправа починається від південного краю «Акрополя» Кам'янського городища

царя до трансскіфської магістралі¹ [Болтрик, 1990, с. 39—41]. Але залишався сумнів: навіщо було зводити один з найбільших курганів Скіфії в такому малозначущому місці — перетин хай важливим шляхом пересихаючої Сірогозької балки не є настільки привабливим. Але виявилось, що місце було знаковим. І це з'ясувалось завдяки листу карти трьохверстки (XXIX—13) (Велика Білозерка), розміщеному в Інтернеті. Повз курган Огуз з Перекопу в напрямку м. Оріхова Запорізької області проходив Муравський шлях² (його ще називають

Кримським чумацьким). Хоч цей шлях вважається середньовічним, і є він більш відомим на ділянці Дніпро-Донського вододілу, цілком вірогідно, що він існував в лівобережному степу і в скіфські часи. Не виключаємо, що на час зведення Огузу цей шлях міг функціонувати як торговельний, з'єднуючи Херсонес Таврійський з Лісостеповими городищами. І якщо вже подорожні досягали Огузу (значно відхилившись на схід від Дніпра), то вони мали собі за мету потрапити до лівобережних городищ.

Мабуть, цю ділянку Муравського шляху, що з північного сходу на південний захід перетинає степ між Молочною та Дніпром, доречно було б назвати Херсонеською сакмою або ж її східною гілкою. З огляду на малу кількість курганів доби бронзи вздовж неї, слід визнати цей відтинок більш пізнім та другорядним за значенням порівняно з Трансскіфським (Пантикапейським). На користь зв'язків Херсонесу з царським поховальним комплексом Огузу свідчать знахідки золотих елементів з Північної Могили цього кургану, виконані в стилі мікротехніки. В них є підстави вбачати загублені грабіжниками деталі сережок розкішного стилю, що малими партіями виготовлялися в Херсонесі майстром з Південної Італії, за визначенням С.Я. Рогова, в межах 350—337 рр. до н. е. [Рогов, 2001, с. 72—73]. Звичайно, не виключено, що ці херсонеські вироби могли потрапити до Огузу — іншим шляхом (скажімо, через Боспор або ж Феодосію), але, зважаючи на їх коштовність,

1. Цю магістраль С.С. Бессонова та В.І. Полтавець ще називають Пантикапейським шляхом (див.: [Бессонова, Полтавець, 2015], і статтю в цьому збірнику). Зауважимо, що ця назва теж не позбавлена сенсу, особливо якщо вбачати в р. Конка — Пантикапу Геродота. Себто шлях від міста Пантикапей до річки з такою ж назвою. Хоча, звичайно, шлях тягнувся далі на Посулля, немов поєднуючи в крайніх точках найбільші кургани Лісостепу з насипами Юз-Оби.

2. На цьому листі карти трасу Муравського шляху хтось позначив синім кольором та підписав чорнилом (див. рис. 1). В її реальному проходженні саме цим маршрутом сумніватися не доводиться, оскільки напрямки вулиць в старих селах (наприклад Менчикури, Михайлівка) відповідають загальному північно-східному напрямку цієї ділянки шляху. Цією ж рукою пофарбовані (підняті) та пронумеровані кургани на цій карті. Тобто помітки на карті робила фахова людина. Додамо, що варіанти подальшого проходження Муравського шляху в межах Запорізької області нещодавно розглянув О.В. Тубольцев [Тубольцев, 2011, с. 61, рис. 1, 1].

напевно, це були прямі контакти херсонеситів зі скіфами. Інша питання як відбувались ці контакти. Зараз серед безлічі курганів та їх ланцюгів, що домінують в широтних напрямках в степовому Криму [Смекалова, 2009, с. 79—80; рис. 5; 6], важко визначити прямий шлях з Перекопу до Херсонесу. Хоча й у Центральному Криму вимальовується дуга курганів та їх ланцюжків як ознак вірогідного шляху. Ми маємо на увазі «курганний пунктир» на картах Т.М. Смекалової, що йде від Перекопського перешийку правим берегом Чатирлика на лівий берег Салгиру, далі через верхів'я Булганак на середню течію Альми, в обхід передгір'я. Проте цей шлях, особливо при наближенні до Мекензіївських гір та гирла Чорної річки, потребує ретельного огляду місцевості та узгодження з пам'ятками відповідного часу. Але є й велика спокуса шукати більш західний варіант шляху на Херсонес, ділянка якого перетинала верхів'я балок, які впадають в солоне озеро Сасик. Можливо, десь тут слід шукати нелокалізований курган Чаян¹, з якого походять золоті піхви меча, прикрашеного сюжетом з Троянського циклу [Shcegllov, Katz, 1991, p. 97—122].

Повернемося до Придніпровського степу. Тут Муравський (Херсонеський) шлях, прямуючи до Перекопу, мав обходити північні круті схили та болотяну низину Агайманського поду і тому, власне, проходив повз Огуз, а не південніше. В північно-східному напрямку від Огузу та сусіднього Дієва кургану (вони окреслюють перехрестя) шлях маркують насипи доби бронзи та скіфського часу, розкопані Запорізькою експедицією ІА НАН України біля сс. Чкалово та Ново-Олександрівка Веселівського району Запорізької області. Ці кургани віддалені від Огузького перехрестя, відповідно, на 21 та 42 км. Прикметно, що більший з курганів (№ 1) біля с. Чкалово мав рів — алею (імпровізований довгий стіл) довжиною біля 100 м, яка з заходу входила в традиційний кільцевий рів навколо насипу. Враження від цих курганів як придорожніх, посилює наявність на карті біля них декількох колодязів, що йдуть паралельно трасі шляху, а також присутність під південно-західною полою землянки козацького дозору, що мав запалювати фігури в разі наближення татар. Звичайно, крім розкопаних, карта засвідчує наявність інших курганів. Серед них назви Довгі та Високі вказують на хронологічну належність цих насипів. Цей ряд курганів тягнеться вздовж шляху смугою в декілька кілометрів до широкого проходу поміж верхів'їв балки Білозерки та північним краєм Тимашівського поду. З північного сходу замикає цей ряд ланцюжок курганів

1. З часу виходу статті О.М. Щеглова та В.І. Каца в журналі Музею Метрополітен з'явилося декілька версій локалізації знахідок золотих речей та пошуку самого кургану Чаян в різних частинах Таврійської губернії від Євпаторії (тобто поховальної периферії Керченітиди) [Храпунов, 2004, с. 75] до Мелітополя та навіть до Керчі [Колтухов, 2012, с. 75].

носіїв зрубної культури та, вірогідно, святилища скіфського часу. Їх в 1975 р. розкопала Запорізька експедиція за 3—4 км на північний захід від с. Тимошівка Михайлівського району. Ці кургани віддалені від Огузу на 62 км, тобто приблизно на два дні шляху. Скіфські впускні поховання до зрубних насипів тут вирізняються вкрай бідним інвентарем та дивними нороподібними поховальними спорудами [Болтрик, 2007, с. 47—57; 2007а, с. 250—251]. Просування траси шляху в північно-східному напрямку вказує на с. Бурчак Михайлівського району. І наступний лист трьохверстової карти дозволяє вбачати тут місце потенційного відпочинку караванів, оскільки це майже 90 км від Огузу (імовірний третій день шляху), а в радіусі 5 км від Бурчака, в західному секторі, показано вісім колодязів, що відстоять один від одного на 1—1,5 км. Поруч з колодязями знаходиться десяток курганів, що розтяглися на 4 км. Неподальк від цього села в курганах також відкриті нороподібні споруди скіфського часу [Рассамакин, 1992, с. 83].

На правому березі Сірогозької балки ще одне роздоріжжя вимальовують додаткові кольорові позначки та підписи на тому ж листі карти (XXIX—13). Йдеться про курган Козел та групу менших насипів в північному секторі від нього, розташованих за 9 км на північ від Огузу. З півдня до кургану підходить дорога (вона існує й зараз), що розгалужується на дві гілки, які прямують в північному напрямку. Одна забирає західніше і прямує на Верхній Рогачик і далі на Солоху, Знам'янське, а потім Кам'янське городища, і підписана ця гілка *Київський (Полтавський)*, зрозуміло, шлях (див. рис. 1). Судячи з назви, шлях прямує на правий берег. На ділянці від Козла до Рогачика цей шлях, вірогідно, не відповідає маршруту скіфських часів, оскільки перетинає Рогачицьку балку. Давнім подорожнім зручніше було уникнути спуску, підйому та форсування заплави і потрапити до плато, на якому домінує Солоха, пройшовши між верхів'ями Рогачицької та Монастирської балок. Цей шлях певною мірою позначали курган Верхній Рогачик на вході та Лемешеві Могили, що стояли за 10 км на південний схід від Солохи.

Таким чином, завдяки череді найбільших курганів, ділянка шляху між Огузом та Кам'янським городищем набувала певного сакрального значення. Вище згаданий маршрут я давно окреслив [Болтрик, 1990; 2003], а про існування східної гілки, що відходила від кургану Козел, не здогадувався, бо вела вона в протилежний бік від Кам'янського городища і переправ біля нього. А виявляється, це була траса Старого Чумацького шляху², що вела

2. Старий Чумацький шлях — відгалуження древнього Муравського, мав ще назву Великого або Битого. Через запорізькі землі, перетинаючи лівобережні річки, степами лівого берегу Дніпра йшов на Крим. Цим шляхом чумаки возили сіль.

з Перекопу до Кічкасу [Яворницький, 1990, с. 67], а далі різними маршрутами прямувала до Лісостепу. І хоч цей шлях відомий з початку XVII ст., на його давність, як оптимального напрямку, вказує ряд відомих курганів. Ця ділянка шляху поєднує: Огуз, Козел, курган біля Першопокровки¹, Велику Цимбалку, (знаходиться за 1,5 км від шляху), Чмиреву Могили (за 1,75 км від шляху), кургани в урочищі Носаки², велику групу курганів біля Гайманової Могили, та семикілометровий ланцюг насипів над краєм надзаплавного плато над Великим Лугом, що тягнувся від Балківського кургану (на карті Шмалькова Могила) до Високої Могили³. Власне Старий Чумацький шлях виходив до Великого Лугу над центром села Балки біля Могили Фасунка. Далі, в обхід Кам'яної балки, шлях спускався до заплави Конки⁴ (стара назва *Кінські Води*, можливо, свідчить, що подібні виходи до заплави, крім всього іншого, були потрібні для водопою караванів) і зразу ж за селом Павлівка піднімався на плато повз кургани, які знищили під час будівництва м. Дніпрорудне (східну її частину дослідила експедиція МГУ) [Кузнецова, Кузнецов, 2005, с. 317—329]. Найбільший курган цієї групи зведений за доби бронзи, його в 1974 р., перебуваючи в складі Запорізької експедиції, розкопав О.М. Лесков. При подальшому просуванні шляху на схід, він перетинав два ланцюжки з курганів. Південну частину найбільшого з них між селами Златополь та Маячка в 1973—1974 рр. дослідила Запорізька експедиція. Ці кургани відомі як Златопольські. Далі шлях повз с. Скельки прямував до м. Василівка, де після переправи через р. Карачекрак розгалужувався. Одна гілка йшла на Кічкас, інша прямувала до переправи через р. Конку в місці її злиття з р. Жеребець, після чого зливалась з Муравським шляхом.

Тут слід повернутися до Великої Цимбалки. Супутні їй менші насипи утворюють в місці їх примикання до р. Білозерка своєрідну алею, що протилежним краєм спрямована на с. Заповітне та кургани біля нього. Цей напрям було обумовлено тим, що слід було оминати велику розгалужену Попову балку, що вливається в долину Білозерки. Подальший спуск з плато до Кам'янського поду відбувався в районі села Дніпровка (стара назва Падовка). Від нього в бік Кам'янського городища залишалося менше

дня шляху. Цей шлях подорожні долали, орієнтуючись на більш ніж десятикілометрову череду курганів, що тримали напрям на Кам'янські Кучугури. Пояснити цей довший варіант шляху з Криму через Велику Цимбалку на Кам'янське городище, вірогідно, можна тим, що за певних (сезонних) умов ускладнювався перетин гирла Білозерського лиману, що відділяло Знамянське (акрополь) від Кам'янського городища, або ж існували інші резони.

Згадана ділянка шляху Каменським подом від с. Дніпровка до городища мала продовження на схід. Це був один тракт, що мав декілька відгалужень. Одна з гілок подом під схилом лівобережного плато йшла в напрямку відомої Високої Могили під с. Балки, де виходила на плато і, обходячи верхів'я Білозерської балки, просуvalась в бік Молочної і далі на Донецьке пасмо, де зафіксовано давні копальні⁵.

Інша гілка просуvalась вздовж Дніпровсько — Білозирського вододілу в напрямку ур. Носаки — групи Гайманової Могили, а потім перетинала Відножену балку повз Казенну Могили. Останній курган дещо відхилив на південь трасу нашого гіпотетичного шляху, вірогідно, в напрямку берегів Меотіди.

Взаємозв'язок курганів та давньої мережі шляхів зовсім не випадковий. Тема дороги невіддільна від уявлень про віддаленість взагалі та області смерті зокрема. Фольклорні мотиви так чи інакше будуються навколо ключового уявлення про шлях. Аналогічним чином в них поміщають область смерті десь за морем, за горою, за лісом, в тридев'ятому царстві, яке перегукується зі скіфським Герросом, до якого також лежить останній шлях померлого героя [Белозер, 1987, с. 18—20].

З іншого боку, пов'язаність великих насипів курганів із шляхами мала і практичний зиск. В одноманітному степовому пейзажі насипи курганів виступали чудовими орієнтирами. Не даремно серед назв курганів часто зустрічається Маячна могила. Шлях виступає як складова чи доповнення до кургану в підсвідомій організації простору. Припущення про взаємозв'язок курганів з давніми шляхами виголошувались давно та багаторазово. Трохи більше ста років тому назад, коли степи були ще цілиніми та існувала мережа шляхів, які виникли за доби бронзи, взаємозв'язок курганів-орієнтирів та шляхів був явним. Якщо рухатись Транскіфським шляхом з півдня, то, починаючи від Огузу, всі кургани знаходились в естафетній видимості, тобто з вершини одного кургану можна було спостерігати наступний, а з нього третій

5. Останнім часом почала домінувати теза про те, що скіфи не використовували Донецькі копальні [Косиков, 1994, с. 46]. У це важко повірити, зважаючи на усну інформацію М.М. Чередниченка, який на початку 1980-х рр. об'їхав місця давніх родовищ Донецького кряжу та зустрів уламки грецьких амфор у відвалах архаїчних шахт.

1. Першопокровський курган розкопано в 1897 р. директором Керченського музею Карлом Думбергом. Історію розкопок цього кургану та огляд речей з нього здійснив К.Б. Фірсов [Фірсов, 2005, с. 305—315].

2. Рясні Могили на карті.

3. Цей ланцюг курганів знищила нова забудова села Балки, після відселення його мешканців із зони затоплення Каховського водосховища. Збереглася західна частина цієї гігантської групи, що закінчувалась відомою тепер Високою Могилою, яка на трьохверстці показана над селом Єлизаветівка.

4. Зараз це територія порту м. Дніпрорудне.

і так далі. Цей візуальний зв'язок підтверджує опис краєвиду, що відкривався з Чортомлика, що його наводить І.Є. Забелін: «К югу (від Чортотомлику) виднеюся плавни, т. е. пойменные Днепровские леса, а за ними дальше на горизонте возвышается урочище «Мамаева гора» значительная, хотя и пологая...» [ДГС, 1872, с. 74].

Ми не знаємо для лівобережжя опису перехрестя подібного до місцевості «Екзампей» або Священні шляхи, яку двічі згадує Геродот [Herod. IV, 52, 81]. Більшість дослідників вважає її як культовим центром Скіфії, так і важливим перехрестям торгових шляхів [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, с. 280—281]. Фукідід повідомляє про місцевість «Дев'ять шляхів» в південній Фракії [I, 100; IV, 102], що своєю сакральною назвою нагадує місцевість «Екзампей» в Скіфії.

Розгляд природних принад регіону певною мірою пояснює, чому саме в цій частині Дніпра, а не в іншому місці сконцентровано найбільші та найбагатші скіфські кургани. Але головним центром тяжіння виступав мис південно-західної частини Великого Лугу, яку запоріжці називали «Микитиним перевозом» або «Микитиною заставою» [Яворницький, 1990, с. 69, 115]. Тут течія Дніпра створювала зручні броди-перекати, які з протилежних берегів були увінчані поселенськими структурами — Капулівським та Каменським городищами. Шлях через Микитин Ріг (сучасний Нікополь), яким користувались чумаки, а ми впевнені, що раніше і скіфи [Болтрик, 1990, с. 38—39], був найкоротшою та найзручнішою дорогою з Середнього Подніпров'я до Криму. Значення цієї переправи у всі часи було настільки важливим, що коли татари заволоділи лівобережним степом в XIII ст., то поставили тут укріплення, а на початку XVIII ст. на цьому місці росіяни збудували військове містечко Кам'яний Затон [Яворницький, 1991, т. 3, с. 242—243]. Укріплення, власне, знаходилося на території Каменського городища і ця обставина ще раз підкреслює значення місця, яке займало городище на важливому перехресті торгових шляхів. А з кінця V ст. до н. е. на правому березі Дніпра, навпроти Каменського городища, існували Бистрицьке селище та Капулівське городище¹ [Граков, 1954, с. 155, 157; Болтрик, 2004]. На шляхах, що вели від них в різні боки, будувались найбільш вагомні поховальні комплекси, які і презентують Золотий пояс Скіфії. Так, його правобережне крило представляють: Чортотлик та його курганне оточення, Олександрополь,

Товста Могила, Краснокутський та Геремесів кургани, групи курганів Маріївка, Біленьке, Верхньотарасівка, Нікополь, Кут та ін.; а лівобережне крило репрезентують вже згадані кургани Мамай Гори, Солоха, Лемешеві Могили, Рогачицьке курганне поле, Цимбалка, Орел, Чмирева Могила, кургани в ур. Носаки, Гайманова, Плоска, Казенна могили, кургани біля м. Дніпрорудне та с. Златопіль.

На завершення зазначу, що, крім головного ядра скіфської держави на Дніпрі, в кінці IV ст. до н. е. в центрі степу на лівому березі Сірогозької балки, в місці перетину Пантикапейського та Херсонеського (Муравського в середньовіччі) шляхів, утворився сакральний осередок. Цей осередок був позначений скупченням скіфських курганів, серед яких в північно-східному секторі перехрестя домінував гігантський насип Огузу, а в протилежному від нього південно-західному секторі — Діїв курган.

Андрух С.И., Тоцев Г.Н. Могили скифского времени Мамай-Гора // Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski Dedicatae. — Kraków, 2012. — С. 485—490.

Белозер В.П. О сущности скифского Герроса // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. Всесоюзного семинара, посвящ. пам. А.И. Тереножкина. — Кировоград, 1987. — Ч. I. — С. 18—20.

Бессонова С.С. Транспортные средства // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 2. — С. 150—151.

Бессонова С.С., Полтавец В.И. Шляхи сполучення в басейні Тясмину на початку доби заліза // Старожитності раннього залізного віку. — К., 2015. — С. 21—37 (АДІУ. — Вип. 2 (15)).

Бокий Н.М., Горбул Г.П., Отрощенко В.В. Киммерийское захоронение на Кировоградщине // СА. — 1991. — № 1. — С. 178—183.

Болтрик Ю.В. Об одном из вероятных торговых трактов Скифии // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тез. докл. конф. — К., 1981. — С. 59—60.

Болтрик Ю.В. Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новостроечных исследований от Приазовья до Днепра) // СА. — 1990. — № 4. — С. 30—44.

Болтрик Ю.В. Шляхи сполучення Скіфії—України // Военная история. — 2003. — № 1. — С. 45—56.

Болтрик Ю.В. Місце Капулівських пам'яток в просторовій структурі Скіфії // Від Киммерії до Сарматії. 60 років Відділу скіфо-сарматської археології. — К., 2004. — С. 17—20.

Болтрик Ю.В. Потаенные сооружения скифов // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2007. — Ч. 2. — С. 250—257.

Болтрик Ю.В. Культурні споруди степової Скіфії // Магістеріум. — 2007а. — № 27 — С. 47—57.

Болтрик Ю.В., Отрощенко В.В., Савовский И.П., Шеланов С.М. Работы скифского отряда Запорожской экспедиции // АО 1975 г. — М., 1976. — С. 307.

Болтрик Ю.В. Фиалко Е.Е. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2007. — Т. XIV. — С. 51—93.

1. Явище, коли на обох берегах при бродах виникають поселенські структури, було досить поширене як в стародавній Європі [Петров, 1968, с. 107], так і в інших континентах. Така просторова закономірність притаманна і скупченням поселень та городищ скіфської доби Середнього Придніпров'я.

- Болтрик Ю.В., Филалко Е.Е.* Скифские курганы на р. Ташенак в Северо-Западном Приазовье // Материали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2010. — Вип. 10. — С. 220—256.
- Болтрик Ю.В., Филалко Е.Е.* Курганы среднего течения р. Ташенак (по материалам раскопок Приазовской экспедиции ИА НАНУ) // *Stratum plus.* — 2011. — № 3. — С. 127—174.
- Боплан Г.* Опис України. — Львів, 1990. — 114 с.
- Букейхан А.Н.* Казаки Адаевского уезда // Казаки: Антропологические очерки. — Л., 1927. — С. 60—82.
- Виноградов Ю.А.* Природный фактор в развитии Боспора в скифскую эпоху (VI—IV вв. до н. э.) (Некоторые аспекты изучения) // ВДИ. — М., 1996. — № 3. — С. 77—88.
- Граков Б.Н.* Каменское городище на Днепре. — М., 1954. — 237 с. (МИА. — № 36).
- ДГС.* Древности Геродотовой Скифии. — СПб., 1872. — Т. 2. — 118 с.
- Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — М., 1982. — 455 с.
- Евдокимов Г.Л., Данилко Н.М.* Погребения скифской знати на Херсонщине (к вопросу о раскопках Н.И. Веселовского в 1916 г.) // Музейні читання. — К., 1996. — С. 38—40.
- Жуковський С.Я.* О некоторых чертах карста Нижнего Днепра // Вестн. МГУ. Серия IV, геология. — 1960. — С. 60—67.
- Золотун В.П.* Развитие почв юга Украины за последние 50—45 веков: Автореферат дис. ... д-ра с.-х. наук. — К., 1974. — 74 с.
- Золотун В. П., Кухтеева К. М.* Палеопочвы и уточнение датировки курганов эпохи энеолита-бронзы в степях Украины // СА. — 1986. — № 1. — С. 54—64.
- Ивлев Н.П., Ивлев М.Н.* Переправы и мосты кочевников // Этнографическое обозрение. — 1995. — № 1. — С. 30—35.
- Ивлев М.М.* Природне середовище Нижнього Побужжя та Нижнього Подніпров'я в добу античності: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997. — 23 с.
- Измаильский А.А.* Как высохла наша степь. Предварительное сообщение о результатах исследовании влажности почвы в Полтавской губернии в 1886—1893 гг. — М.; Л., 1937. — 76 с.
- Ковда В.А.* Основы учения о почвах. — М., 1973. — Т. 2. — 370 с.
- Колтухов С.Г.* Скифы Северо-западного Крыма в VII—IV вв. до н. э. (погребальные памятники) // Археологический альманах. — Донецк, 2012. — № 27. — 266 с.
- Косиков В.А.* Производство бронзовых художественных изделий в Скифии в VII—IV вв. до н. э. — Донецк, 1994. — 209 с.
- Крюков Н.* Военные сообщения (Переправы и обыкновенные дороги). — СПб., 1909. — 320 с.
- Кудряшов К.В.* Половецкая степь. — М., 1948. — 120 с.
- Кузнецова Т.М., Кузнецов С.В.* Курганы скифского времени у пос. Днепрорудный и Большая Белозерка (краткий очерк) // Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В.С. Ольховского. — М., 2005. — С. 317—332.
- Лагодовская Е.Ф., Сыманович Э.А.* Скифский могильник у с. Михайловка на Нижнем Днепре // Скифские древности. — К., 1973. — С. 235—242.
- Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л.* Михайлівське поселення. — Київ, 1962. — 248 с.
- Максимович Н.И.* Днепр и его притоки. — К., 1901. — 601 с.
- Маринич О.М., Ланько А.И., Щербань М.И., Шищенко П.Г.* Фізична географія Української РСР. — К., 1982. — 206 с.
- Никитин В.Н.* Поды Причерноморской низменности, их генезис и освоение // Вестн. ХГУ. — 1967. — № 25: Серия геология—география, вып. 2. — С. 80—82.
- Орлов П.П., Хижняк А.А.* Острова в Каховском водохранилище // Известия Мелитопольского отдела Географического общества УССР и Запорожского областного отделения Общества охраны природы УССР. — Днепропетровск, 1965. — С.137—141.
- Отрощенко В.В.* Парадный меч из кургана у с. Великая Белозерка // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 121—126.
- Отрощенко В.В.* Белозерская культура // Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — С. 117—152.
- Отрощенко В.В., Болтрик Ю.В.* Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области // Материали по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 38—46.
- Павлович В.* Екатеринославская губерния. — СПб., 1862. — 467 с.
- Пачоский И.К.* Описание растительности Херсонской губернии // Материали по исследованию почв и грунтов Херсонской губернии. — 1915. — Ч. 1: Леса, вып. 3. — 336 с.
- Петров В.П.* Скифи: Мова і етнос. — К., 1968. — 149 с.
- Плешивенко А.Г.* Капуловский скифский комплекс // Скифы Северного Причерноморья VII—IV вв. до н. э. — М., 1999. — С. 118—121.
- Плешивенко А.Г.* Датировка Капуловских памятников скифского времени по амфорным клеймам // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б.Н. Гракова). — Запорожье, 1999а. — С. 204—206.
- Полін С.В.* Про сарматське завоювання Північно-Причорномор'я // Археологія. — 1984. — № 45. — С. 24—34.
- Полін С.В.* Скифський Золотобалковський курганний могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщині. — К., 2014. — 776 с.
- Рассамакин Ю.Я.* Скифские памятники верховья р. Молочной // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 90-летию Б.Н. Гракова): I Граковские чтения. — Запорожье, 1989. — С. 129—131.
- Рассамакин Ю.Я.* О некоторых особенностях скифского погребального обряда Днепро-Молочанского междуречья // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. конф., посвящ. пам. А.И. Тереножкина. — Мелитополь, 1992. — С. 82—83.
- Ратнер І.Д.* Довідник з археології України. Херсонська область. — К., 1984. — 104 с.
- Рогов Е.Я.* О месте производства феодосийских и херсонесских серег роскошного стиля в Северном Причерноморье в VI в. до н. э. // Боспорский феномен. Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства: Материали международной научной конференции. — СПб., 2001. — Ч. 2. — С. 66—73.
- Ромашко В.А.* Природно-климатические условия и хозяйственная деятельность населения пограничья степи и лесостепи Левобережной Украины на рубеже II—I тыс. до н. э. // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1986. — С. 120—136.

Смекалова Т.Н. Курганы в ландшафте Северного Причерноморья. I. Предгорный Крым // БИ. — Симферополь; Керчь, 2009. — Вып. XXI. — С.42—119.

Спутник по Днепру и его притокам (историко-археологический очерк Приднепровского бассейна). — К., 1910. — 144 с.

Стрижак О.С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини. — К., 1967. — 126 с.

Тортика А.А. Преодоление водных преград кочевыми народами Евразии I—II тыс. н. э.: опыт систематизации // Вісн. ХДУ. Серія: Історія. — Харків, 1983. — Вып. 31. — С. 32—44.

Тубольцев О.В. Следы сухопутных торговых путей позднего средневековья (по материалам Запорожской области) // Заповідна Хотинця. — Запоріжжя, 2011. — С. 59—65.

Фатеев О.В. Синопский импорт на Капуловском городище // ССПК. — Запоріжжя, 2002. — Т. X. — С. 173—193.

Фатеев О.В. Находки амфорных клейм в Нижнем Поднепровье // ССПК. — Запоріжжя, 2004. — Т. XI. — С. 255—261.

Фатеев О.В. Амфоры и клейма Гераклеи Понтийской из Капуловки // ССПК. — Запоріжжя, 2009. — Т. XV. — С. 284—303.

Федосеев Н.Ф. Переправа через Боспор Киммерийский // ВДИ. — 1997. — № 4. — С. 100—110.

Фирсов К.Б. Большой курган скифского времени у с. Покровка Таврической губернии (1897 г.) // Боспорский феномен. Проблема соотношения письменных и археологических источников. — СПб., 2005. — С. 305—315.

Флоровский А.М. Осокорники и вербняки Нижнеднепровский плавней, повышение их производительности и водоохранных свойств. — [б. и.], 1950. — 11 с.

Хлоева Е.В. Гидрографическая и гидрологическая характеристика бассейна р. Белозерки // Сборник работ Киевской гидрометеорологической обсерватории. — К., 1962. — Вып. 2. — С. 88—102.

Храпунов И.Н. Этническая история Крыма в раннем железном веке. — Симферополь; Керчь. — 2004. — 239 с. (БИ. — Вып. VI).

Черненко Е.В. Скифо-персидская война. — К., 1984. — 117 с.

Чернопицкий М.П. Курганная группа как архитектурный ансамбль. (Опыт композиционно-художественного подхода) // Скифо-сибирское культурно-историческое единство: Материалы I Всесоюз. археол. конф. — Кемерово, 1980. — С. 176—186.

Шаповалов Г.И. Корабли веры. Судостроение в духовной жизни Украины. — Запорожье, 1997. — 154 с.

Шапошникова О.Г. Ямная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 336—352.

Швец Г.И. Многовековая изменчивость стока Днепра. — Л., 1978. — 82 с.

Шмидт А.И. Херсонская губерния. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. — СПб., 1863. — Ч. 2. — 1237 с.

Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — К., 1990. — Т. 1. — 592 с.

Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — К., 1991. — Т. 3. — 560 с.

Falz-Fein Fr. Der Tarpan oder das zentralasiatische Wildpferd (Equus Przewalskii Poljak) // Natur und Haus. — 1900. — Jahrg. IX, H. 9. — S. 101—104.

Shcegllov A.N, Katz V.I. A Fourth-Century B.C. Royal Kurgan in Crimea // Metropolitan Museum Journal. — 1991. — No. 26. — P. 97—122.

Ю. В. Болтрик

ВОСТОЧНОЕ КРЫЛО КУРГАНОВ ЗОЛОТОГО ПОЯСА СКИФИИ (географический аспект)

Статья посвящена проблеме размещения курганов царей скифов и их ближайшего окружения (V—IV вв. до н. э.) в степном пространстве Днепро-Молочанского междуречья. Обзор географических условий региона позволяет сделать вывод о прямой зависимости расположения социально значимых курганов от тучных почв под ними. Иными словами, курганы социальной элиты сооружались в зоне лучших пастбищ этого региона. Кроме того, они привязаны к древним путям, перекресткам и местам переправ. Давние дороги проходили степными водоразделами, на которых возводили большинство курганов. Кроме того, скифские курганы возводили на возвышенных местах в 2—10 км от увлажненных зон (речных пойм, степных балок и т. п.). Связь курганов и древних дорог обусловлена еще и необходимостью доставки из влажных низин блоков дерна, из которых строили насыпи курганов. Рассматриваются важные степные перекрестки древности, у которых возвели известные курганы Огуз, Козел, Мордвиновские курганы. Большие курганы подчеркивали значение древних торговых путей, которые соединяли центры эллинской цивилизации на Крымском побережье Черного моря и средоточия оседлости в Лесостепи Среднего Днепра.

К л ю ч е в ы е с л о в а: курганы, поды, плавни, переправы, скифы, дороги.

Yu. V. Boltryk

EASTERN PART OF THE KURHANS FROM THE GOLDEN BELT OF SCYTHIA (geographical aspect)

The article deals with territorial distribution of kurhans of the Scythians kings' and their closest entourage (V—IV centuries BC.) in the steppe area between the rivers Dnipro and Molochansk. The review of geographical conditions of the region leads to the conclusion regarding a direct relation of the location of socially significant kurhans and a rich soil underneath. In other words, the kurhans of the social elite were erected in the area of the best pastures of the region. Besides, they depend on the ancient paths, intersections and the places of water crossings. The ancient roads passed close to the steppe watershed, where the majority of kurhans were constructed. In addition, Scythian burial mounds were erected in the high places in the 2—10 km away from wetlands (floodplains, steppe ravines etc.). The connection between kurhans and ancient roads were also caused by the need to deliver the sod blocks from the humid lowlands. The sod were used for the construction of the mound of a kurhan. We regard important steppe crossroads of antiquity, near which the famous kurhans Oguz, Kozel and Mordvinovskiy were constructed. Large kurhans emphasized the significance of ancient trade routes that connected the center of Hellenic civilization on the Crimean Black Sea coast to the centres of settlement in the forest-steppe of the Middle Dnipro region.

К e y w o r d s: burial mounds, marshes, crossing, Scythians, roads.

Одержано 2.11.2015